

Ռաֆիկ Նահապետյան

XV-XVII դդ. ԵՎՐՈՊԱՑԻ ՃԱՆԱՊԱՐԿՈՐԴՆԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Քանայի բառեր. Եվրոպացի ճանապարհորդներ, ուղևորություն, ուղեգրություն, հայ առևտրականներ, Երևանի բերդ, Թավրիզ, մետաքս, Շահ Թահմասալ:

XV-XVII դդ. եվրոպացի ճանապարհորդների՝ Հայաստանի և հայերի մասին թողած ուղեգրական ակնարկները լիարժեքորեն ներառված չեն հայ պատմագիտական գրականության մեջ, մինչդեռ դրանք անմիջական աղբյուրներ ունեն մեր պատմական իրականության հետ, միանգամայն արժանի են հատուկ ուսումնասիրության, առանձին-առանձին թարգմանվելու և ներկայացվելու հայ գիտական հանրությանը, ինչպես դա արված է ադրբեջանական¹ և վրացական² պատմագիտության մեջ, կամ ինչպես ավելի լայն առումով ներկայացված են Կովկասը³ և Արևելքը⁴: Այդ շրջանի եվրոպացի ուղեգրողները ունեն կարևոր, երբեմն էլ բացառիկ արժեքավոր նյութեր, որոնք վերաբերում են նաև հայոց տնտեսամշակութային ազգագրական բնութագրին: Մենք ուսումնասիրել և 2014 թ. առանձին հոդված ենք նվիրել XIII-XIV դդ. եվրոպացի ճանապարհորդների հաղորդումներին⁵:

Սույն հոդվածում կներկայացնենք XV-XVII դդ. եվրոպացի ճանապարհորդների՝ Հայաստանի և հայերի վերաբերյալ ազգագրական տեղեկությունները: Նրանք, լինելով առևտրական տարբեր ընկերությունների ներկայացուցիչներ, հիմնականում առաջնորդվել են իրենց երկրների քաղաքական շահերով. շրջել են Արևելքի երկրներում, այդ թվում Հայաստանում՝ հումքի աղբյուրներ և վաճառահանման շուկաներ փնտրելու նպատակով, գրի են առել պատմական, աշխարհագրական, դիվանագիտական, առևտրական գործունեության, կրոնադավանաբանական, ինչպես նաև ազգագրական վկայություններ, որոնք ունեն աղբյուրագիտական մեծ արժեք: Ահա թե ինչու Եվրոպացի հեղինակների ուղեգրություններն արժանի են հատուկ ուսումնասիրության: Իհարկե, մեկ հոդվածով անհնար է բոլոր հեղինակներին անդրադառնալ հանգամանորեն: Ուստի ներկայացնում ենք XV-XII դդ. եվրոպացի ճանապարհորդներից մի մասին: Նշենք, որ այս շրջանի մասին արժեքավոր ուսումնասիրություն է հրատարակել Հ. Հակոբյանը⁶:

XV դ. 70-ական թթ. օսմանյան բանակում ծառայող վենետիկցի Ջիովանի Մարիա Անջիոլելլոն ուշագրավ վկայություններ է թողել հայկական պատմական տեղավայրերի և հայ բնակչության վերաբերյալ: Հետաքրքիր են տեղեկությունները թուրքական բանակի կազմի, մարտունակության, ռազմական տեխնիկայի, Սեֆյանների պետության հիմնադրման, շահ Իսմայիլի՝ 1501-1510 թթ. Իրանում և Արևմտյան Հայաստանում ծավալած ռազմական գործողությունների (276-285), թուրքական բանակի առաջապահ ուժե-

Հոդվածը ներկայացվել է 11.04.2019 թ., գրայնստվել է 11.06.2019 թ., ընդունվել է տպագրության 12.06.2019 թ.:

¹ Տե՛ս «Путешественники об Азербайджане», т. 1 (составил Ямпольский З.), Баку, 1961:

² Տե՛ս Орловская Н., Грузия в литературах Западной Европы XIII-XVIII веков, Тбилиси, 1965:

³ Տե՛ս Попиевков М., Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу, Тбилиси, 1935:

⁴ Տե՛ս Бартольд В.В., История изучения Востока в Европе и России, Л., 1926:

⁵ Հոդվածում ներկայացվել են ֆրանսիացի Ռուբրուֆի (1215-1270), իտալացի Մարկո Պոլոյի (1254-1325), XIV դարի վերջերի և XV դարի սկզբների իսպանացի ճանապարհորդ Ռոյ Գոնսալես դի Կովիլիսոյի, XV դ. եվրոպացի ճանապարհորդներից՝ Վենետիկի Հանրապետության երեք դեսպանների՝ Կատերինո Ջենոյի, Ժոզեֆա Բարբարոյի, Ամբրոսիո Կոնտարինիի՝ Հայաստանի և հայերի կենցաղամշակութային կյանքի, մասնավորապես հայկական գործվածքեղենի վերաբերյալ գրի առած տպավորությունները (տե՛ս Նահապետյան Ռ., Միջնադարյան Հայաստանի գործվածքեղենը արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների գնահատմամբ (IX-XV դդ.), «Պատմություն և մշակույթ» Հայագիտական հանդես, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., ԵՊՀ հրատ., 2014, էջ 438-451:

⁶ Հակոբյան Հ., Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության. Ուղեգրություններ, հ. Ա, ԺԳ-ԺԶ դար (1253-1582), Ե., 1932 (այս գրքից հղումների էջերն այսուհետև կտրվեն փակագծերի մեջ):

րի՝ **աքընջիների**¹ (թուրք. բառացի նշանակում է ասպատակող, ավարառու-Ռ.Ն.) վայրագությունների, տեղական բնակչության կողոպուտի ու նրանց բնակավայրերի ավերման մասին: Այսպես, թուրքական բանակի մատակարարման համար նրանց հպատակ ժողովուրդները, մասնավորապես քրիստոնյա բնակչությունը պարտավոր էր հարկ եղած միջոցին պահանջված չափի ցորեն, գարի և այլ մթերքներ հանձնել, պարտավոր էր նաև բավականաչափ մթերք և անասնակեր տալ բանակի բեռները փոխադրող մարդկանց և կենդանիների համար, հակառակ պարագային համայնքը ենթակա էր պատժի ու դատաստանի (259-268): Անջիոլելլոյի հավաստմամբ՝ աքընջիները գերեվարում էին տեղական (Երզնկայի) բնակչությանը, հարցուփորձի միջոցով նրանցից քաղում անհրաժեշտ տեղեկություններ տեղանքի, թշնամու (պարսկական-Ռ.Ն.) առաջապահ ուժերի մասին: Թուրքերը Երզնկայում թալանում են հայ բնակչությանը, եկեղեցին, այրում գրադարանը, սպանում եկեղեցու հոգևոր հովվին, որը նշանավոր փիլիսոփա էր. « ... երբ մեծ **թուրքը** (սուլթանը) լսեց այս մասին, զայրացավ, որովհետև ինչպես ասի, այդ մարդը մեծ փիլիսոփա էր» (265): Նրանց հասցրած տառապանքները այնքան շատ էին, որ տեղացիները հարկադրված «իրենց տավարով ու ինչքերով փախան անմատչելի լեռնային տեղանքները» (նույն տեղում): Այդպիսի ասպատակություններից մեկի ժամանակ «Երզնկայի հայ բնակչությունը դիմել էր փախուստի» դեպի Եփրատ գետի մյուս ափը:

Անջիոլելլոն Երզնկա քաղաքը համարում է «Մի գեղեցիկ քաղաք, Փոքր Հայաստանի մի մասը», որտեղից 8 օր հեռավորությամբ հասնում են Մալաթիա(265): Մինչ Երզնկան ներկայացնելը ճանապարհորդը նկարագրում է Սվազ (Սեբաստիա) քաղաքը և նրա մոտով անցնող Լալիս (Հալիս) գետը, նրա ափերը միացնող հսկա կամուրջը:

Ուղեգրության հեղինակը հիշատակում է Աղթամար կղզու Ս. Խաչ եկեղեցու, այն սպասարկող հարյուր վանականների և այն կառավարող մեկ պատրիարքի, կղզու վեց հարյուր տուն հայ քրիստոնյաների մասին (271): Նկատենք, որ Ս. Խաչ անվամբ եկեղեցին հիմնել է Վասպուրականի արքա Գագիկ Արծրունին 915-921 թթ., որի հրամանով, արքայական զինվորներից բացի, շինարարությանը մասնակցել են 6150 վարձու աշխատավորներ: Ճարտարապետն էր Մանվելը: Քարը բերվել է Բաղեշի Կոտոմ գյուղից: Այդ միջոցին կառուցվել են նաև Աղթամարի ամբարտակները, պարիսպները, հիմնվել էր նաև գեղեցիկ նավահանգիստ:

Խարբերդ քաղաքի մասին էլ գրում է. «Այս վայրը լավ է պաշտպանված մարդկանցով և ուներ առատ մթերք» (281):

Ուղեգրության հեղինակը երկու անգամ հիշատակում է Ղարաբաղը (Garabas), ուր «անսահման մի դաշտ կա, և ուր գետեղված է մի ամրոց Կանար (Canar) անունով՝ նրան պատկանող շատ գյուղերով: Այստեղ գործում են մետաքս, որ կոչվում է Կանարյան՝ վայրի անունով» (281): Այս շրջանը, ըստ նրա, շատ հարուստ է: Հիշատակում է նաև Գյուլիստան (Gulustan) բերդը՝ «Մի մեծ և լավ ամրացված բերդ ...» (282):

Հ. Հակոբյանի գրքում բերված է նաև «Մի վաճառականի ճանապարհորդությունը Պարսկաստանում» (1511-1520) խորագրով անանուն վաճառականի ուղեգրության հայերեն թարգմանությունը, որտեղ պարունակվում են XV դ. վերջերի և XVI դ. սկզբների՝ հայերին և հայկական բնակավայրերին վերաբերող ուշագրավ տեղեկություններ: Անանուն վաճառականի թողած «Ուղեգրությունը» ներառում է Արևելքի ժողովուրդների կենցաղի, սովորույթների և այցելած քաղաքների մասին նյութեր, որոնք հավաքել է ութ տարի, ութ ամիս (286-287): Իրան ուղևորվել է Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջաններով՝ Դիարբեքիր-Մերդին ուղեգծով, և գրառել տնտեսական ու ժողովրդագրական բնույթի ուշագրավ վկայություններ: Մանրամասն նկարագրում է Դիարբեքիրի քրիստոնեական եկեղեցիները, դրանց կառուցողական արվեստը:

¹ Նրանք չէին վճարվում ծառայության համար, բացի այն կողոպուտից, որ ձեռք էին բերվում ասպատակային կռիվներում: Սրանք թուրքական կանոնավոր բանակի մեջ չէին մտնում, այլ նրանց իրավունք էր տրված ավերելու և թալանելու թշնամի երկիրը և ժողովրդին: Խիստ կարգապահ էին կողոպուտի բաժանման և իրենց պարտականությունների կատարման գործում: Այն 30 հազարանոց հեծյալ զորամաս էր:

Ճանապարհորդն արձանագրում է, որ «Դիարբեքիր քաղաքն ունի տասը կամ տասներկու մղոն շրջագիծ (1 մղոնը=1600 մ), շրջապատված է սև քարե պարսպով՝ 360 մեծ և փոքր աշտարակներով: Քաղաքում կան շատ եկեղեցիներ, պալատներ և մարմարյա հուշարձաններ: Մի ժամանակ այստեղ քրիստոնյաները ավելի մեծ թիվ էին կազմում, սրբազան մասունքները ցուցադրում էին բաց կերպով, ինչպես օրինակ, Ս. Գևորգ եկեղեցում Ս. Պետրոսի աջը՝ արծաթե տուփի մեջ, որ պահում էին մեծ հարզանքով» (290): Ճանապարհորդը հիշատակում է նաև «գեղեցկությամբ և շքեղությամբ» աչքի ընկնող Ս. Հովաննու և Ս. Մարիամ եկեղեցիները: Վերջինս, ըստ նրա՝ «մի մեծ շենք է, 60 խորաններով, որ երևում են մատուռների առջև, ներսը կառուցված է կամարներով և կամարները պահպանվում են ավելի քան 300 սյուներով: Կան նաև կամարներ՝ կամարների վրա, հավասարապես պահպանված սյուներով» (նույն տեղում): Ուղեգրության մեջ այն անվանված է դրախտ և ափսոսանք հայտնում, որ վանական համալիրի արևելյան հատվածը վերածված է մզկիթի (նույն տեղում): Ճանապարհորդը Դիարբեքիրը անվանում է անուշ ու սառնորակ աղբյուրներով հարուստ քաղաք: Ըստ նրա վկայությունների՝ քաղաքում բազմաթիվ են կրոնական հավատքները. «Այստեղ կան բազմաթիվ կրոնական համայնքների մարդիկ, թվով ավելի մեծ, քան մահմեդականները, քրիստոնյա համայնքներն են՝ հույն, հայ և հրեա: Յուրաքանչյուր կրոնն ունի իր առանձին եկեղեցին, իր սեփական արարողությամբ» (293):

Տիգրիս գետը, որ հոսում է Դիարբեքիրի արևելյան կողմով, անվանված է Սեթ, որ արաբերեն Շաթ անվան աղավաղված ձևն է:

Այնուհետև նկարագրում է Մերդին քաղաքի գեղեցկությունը. «...փառավոր քաղաքը մի նետածիգ հեռավորության (արձակված նետի հեռավորության չափ) գտնվող բարձր լեռան վրա հզոր ու բարձր պարսպով, քաղաքում ավելի շատ քրիստոնյա հայեր և հրեաներ են ապրում, քան մահմեդականներ» (293): Քաղաքը գրավում է նրան նաև իր աշխատասեր ու զործունյա մարդկանցով. «Հիրավի (Մերդին քաղաքի) բնակիչները շատ արժանավոր և լավ մարդիկ են: Այստեղ հայ առևտրականները շատ են, կանայք շատ գեղեցիկ...: Քաղաքը լի է փորված այրերով՝ սենյակներ, պալատ բարձր սանդուղքներով, որոնցով նրանց բնակիչները գետն են իջնում ջուր վերցնելու համար» (նույն տեղում): Ճանապարհորդի ուշադրության ծիրում հայտնված բարեկեցիկ համայնքներից է Դիարբեքիր նահանգի քաղաքներից մեկը՝ Հըսնքեֆը, որի մասին էլ գրում է, թե «...այնտեղ բնակվում են բազմաթիվ քրիստոնյա բնակչություն՝ շատ հարուստ առևտրական մի համայնք» (294-295):

Անանուն ճանապարհորդը հիշատակում է նաև իր այցելած Սդերդ քաղաքը, նշելով, որ այստեղ «ընկույզն ու շագանակը աճում են մեծ քանակությամբ, նույնպես ներկի ստացման համար՝ գոթոր» (296):

Շատ ուշագրավ են նրա տեղեկությունները Բիթլիսի, Վանի, Ոստանի, Դատվանի, Արձեշի և հարավ-արևմտյան Հայաստանի այլ քաղաքների ու գավառների մասին:

Բիթլիս քաղաքի նկարագրությունից երևում է, որ քաղաքը տեղակայված էր աշխարհագրական բարձր գոտում՝ խստաշունչ կլիմայով, ինչը լրացուցիչ դժվարություններ էր ստեղծում բնակչության համար. «Քաղաքը շատ մեծ է և ոչ էլ պարսպապատ, բայց իր կենտրոնում, բլրի վրա ունի մի ամրոց՝ մեծ և լավ կառուցված: Քաղաքը գետեղված է բարձր լեռների միջև, մի հովտում, այնպես որ ծածկված լինելով՝ ոչ ոք այն չի կարող հեռվից տեսնել: Եվ այդ ամբողջ շրջանը ձյան յուրատեսակ ամբար է, ձյունն ու ձմեռը այստեղ այնքան երկար է տևում, որ տարվա մեջ միայն երեք կամ չորս ամիս է ձյունից ազատվում, որի պատճառով երկրագործ հայ բնակչությունը հացահատիկ չեն կարող ցանել ապրիլի 15-ից կամ 20-ից առաջ» (297):

Հեղինակը խիստ բացասաբար է արտահայտվում տեղացի քուրդ բնակչության վերաբերյալ՝ գրելով, որ. «բնակչության մեծ մասը քուրդ են, անարգ մի ցեղ», որի պատճառով քաղաքում «բարիքներ քիչ են արտադրվում» և «շատ վաճառականներ, որ հիմնականում հայեր են, մեկնում են այս քաղաքից առևտուր անելու Հալեբում, Թավրիզում, Բուրսայում, որովհետև այստեղ ոչինչ չկա գնելու և ոչ էլ որևէ ապրանք մանրավաճառի

համար» (298): Նշում է, որ այստեղ հայ քրիստոնյաների թիվը ևս քիչ չէ, բայց նրանք նույնպես բացասական գնահատականի են արժանանում:

Բիթլիսից Դատվան անցնելիս հեղինակը հանգամանալի նկարագրում է Վանա լիճը և նրա շրջակայքը: «Երեք հարյուր մղոն երկարությամբ, հարյուր հիսուն մղոն լայնությամբ է, շատ գետակներ է թափվում նրա մեջ, իսկ շրջապատի երկիրը՝ շատ բարեբեր է, շուրջը խիտ բնակեցված գյուղերով, բնակիչները՝ հիմնականում հայեր են» (299): Ծովի շուրջը կան յոթ փառավոր ամրոցներ՝ բնակված քրդերով և հայերով: Ծովի արևելյան կողմի ամրոցներ ասելով նկատի ունի Դատվանը, Ոստանը, Վանը և Բերկրին, իսկ արևմտյան կողմի երեք ամրոցներն են՝ Արձեշը, Արծկեն (հեղինակն այն անվանում է Ալջավազ) և Խլաթը: Դատվանը, ըստ ուղեգրողի, հարմար նավահանգիստ է, անցյալում ծառայել է որպես ձմեռանոց, իսկ շրջակա բարձունքը՝ ամառանոց: Ապա մատնանշում է Դատվանի և Ոստանի միջև «ծովում մի մեծ կղզի, ցամաքից երկու մղոն հեռավորության վրա, որն ամբողջությամբ կարծր ժայռ է, վրան՝ փոքր քաղաք՝ երկու մղոն շրջագծով, շատ բազմամարդ բնակչությամբ՝ բացառապես հայերով բնակված, առանց ոչ մի մահմեդականի: Քաղաքը կոչվում է Արմենիկ: Քաղաքն ունի շատ եկեղեցիներ՝ բոլոր հայ քրիստոնյաների պաշտամունքի համար, որոնցից ամենամեծը Ս. Հովհաննեսն է» (300): Եկեղեցին ունի մի զանգակատուն՝ շինված աշտարակի նման, այնքան բարձր, որ նայում է ամբողջ քաղաքի վրա, իսկ դրանց մեջ կա այնքան մեծ մեկը, որ երբ հնչում է զանգը, ձայնը լսվում է ցամաքից ամեն կողմ: Քաղաքի կամ կղզու դիմաց գտնվում է մի ծովածոց, հիանալի մի դաշտով, որն ունի բազմաթիվ գյուղեր՝ բնակված հայ քրիստոնյաներով: Այստեղ հողերը խնամքով են մշակված, ամենուրեք գեղեցիկ պարտեզներ են ամեն տեսակ մրգատու ծառերով: Այս շրջանը հաճելի և առողջ կլիմա ունի, ստացվում է մեծ քանակությամբ սպիտակ մեղր, ուղարկվում է Թավրիզ վաճառվելու: Այստեղից Թավրիզ վաճառքի են հանվում նաև օժանելիք և պանիր (301):

Ուղեգրողը Ոստանից մեկ օրվա ճանապարհի հեռավորությամբ հիշատակում է Վանի բերդը՝ քարածայռ մի լեռան վրա՝ մի մղոնից ավելի շրջագծով, ստորոտում՝ Վան քաղաքն է: Այն, ըստ ուղեգրողի, հիմնականում հայաբնակ է (302):

Արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակվում նաև Թավրիզ քաղաքի վերաբերյալ վկայություններում. «Թավրիզ քաղաքում բնակվում են զգալի թվով հայ քրիստոնյաներ, մեծ մասը առևտրական գործունեությամբ և արհեստագործությամբ զբաղվողներ: Այստեղ տղամարդիկ ավելի բարձրահասակ են, քան իր երկրում եվրոպացին, շատ հանդուգն բնավորություն ունեն, պնդակազմ են: Կանայք տղամարդկանց համեմատությամբ կարճ են և ձյան պես սպիտակ» (313):

Ուշագրավ են տեղեկությունները Թավրիզում գործող հարկային քաղաքականության մասին: Նրա հավաստմամբ՝ այնտեղ հայ վաճառականներից զանձում էին ապրանքի գնի 10 տոկոսի հարկ, իսկ մահմեդականներից՝ 5 տոկոս (314): Քաղաքում հարկվում էին անգամ «պոռնիկները, որոնք հաճախում են հանրային վայրեր, պարտավորված են վճարել ըստ իրենց գեղեցկության, որքան գեղեցիկ լինեն նրանք, այնքան ավելի պիտի վճարեն» (նույն տեղում):

Հաջորդ հիշատակությունները Գյուլիստան և Ալանջախանա բերդերի մասին են: Ալանջախանա բերդը հավանաբար նույն Երնջակն է: Ուղեգրողը նշում է, որ Ալանջախանա ամրոցին մերձ ուղղափառ քրիստոնյաներով բնակված տասներկու գյուղեր կային: Քրիստոնյաններն այս գյուղերում կրոնական արարողությունը կատարում էին հայերեն: Այս գյուղերի եկեղեցիներում պահպանվել են իտալերեն շատ ձեռագրեր, որոնցից երկուսը հանձնվել է հեղինակին. մեկը վերաբերել է աստղաբաշխությանը, մյուսը քերականության կանոններ են: Հ. Հակոբյանը ամրոցը և նրա շրջակա 12 գյուղերը հիշատակում է Նախիջևանի գավառում (324, ծնթ. 2): Նշված ամրոցը և շրջակա գյուղերը պատկանում էին հայերին: Հայ բնակչությունը հմուտ ծիրանագույն ներկ պատրաստողներ էին: Ուղեգրողի խոսքով, սրանց պատրիարքը (կրոնական առաջնորդը) ամեն տարի երկու մարդ էր ուղարկում պապին՝ խունկի մատուցումով:

XVI դ. 70-ական թթ. մեզ հետաքրքրող աղբյուրների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Պարսկաստանում Վենետիկի Հանրապետության դեսպան Վիչենցո Դ'Ալե-

սանդրիի գործունեությունը¹: Իրանում երկար ժամանակ ապրելու ու շահական պալատի բարձրաստիճան ներկայացուցիչների հետ շփվելու շնորհիվ նա արժեքավոր վկայություններ է հաղորդում ոչ միայն Իրանի և Արևելյան Հայաստանի հասարակական-տնտեսական կյանքի, այլև Բիթլիսի, Վանի, Ոստանի, Բերկրիի, Արձեշի և պատմական Հայաստանի հարավային այլ քաղաքների ու հայ բնակչության մասին: Վենետիկցի դեսպանը Բիթլիսն անվանում է «մի կիրճ և բանալի հետևյալ քաղաքների ու շրջանների՝ Ախլաթ, Արձեշ, Ոստան, Բերկրի, Խիզան և Վան քաղաքների համար: Վերջինս շատ կարևոր մի քաղաք և բերդ է, շրջակա մեծ տարածությամբ երկիր...» (338): Հայաշատ Դիարբեքի քաղաքն էլ անվանում է «Կարա Ամիդ՝ որպես բազմաքանակ, մեծ կարևորությամբ արդյունաբերական կենտրոն, ամենագեղեցիկ դիրքով» (334): Հարավային Հայաստանի այդ տարածքները նա անվանում է Փոքր Հայաստան: Պատմական Հայաստանի գերակշռող մյուս մասն անվանում է «Մեծ Հայաստան»: Հայերով բնակվող գյուղերի մասին գրում է. «Առատություն կա հացահատիկի և այլ բերքերի վերաբերյալ, որ դաշտերը գեղեցիկ են, լավ մշակված, գյուղական շրջաններում սովոր են ջուրը առուններով տանել դաշտերը ջրելու համար. Շաբաթը մեկ տեղում, հաջորդ շաբաթում մի այլ տեղ և այս եղանակով բավականաչափ ջուր են մատակարարում հացահատիկի և որթատունկերի դաշտերին ու այգիներին: Այս տեղերի բնակչությունը մեծ քանակությամբ պահում են խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, մասնավորապես ոչխար և այն էլ այնպիսի մեծությամբ, որ ինքը տեսել է Թավրիզի շուկայում, որոնց դմակը կշռում է տասը բիստի՝ ինը ֆունտ» (331): Ի դեպ, նա նշում է նաև, որ Պարսկաստան շատ ոչխար էր արտահանվում Հայաստանից. «...ոչ մի ժողովուրդ աշխարհում ոչխարի միս ավելի չի ուտում, քան պարսիկները. Սովորության համաձայն ուտում են չորս անգամ, խմելու ջրի առատությունը նպաստում է նրանց մարսողությանը» (345):

Ըստ Դ'Ալեքսանդրիի հավաստումների՝ «իր այցելած քաղաքներում և ավաններում շատ զարդարանք չեն գործածում. ամեն ոք տանը քնում է գետնի վրա, և նրանք, որոնք մի քիչ դիրք ունեն, գործածում են ներքնակ կարպետի վրա, ուրիշները՝ պարզ փսիաթի (խսիր)» (341-345), կահավորման մի անպաճույճ ձև, որը բնորոշ էր նաև XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբների գյուղական հայ բնակչությանը²:

Ի տարբերություն անանուն ուղեգրի՝ դեսպան Դ'Ալեքսանդրիի հաղորդման համաձայն՝ «կանայք (Պարսկաստանում) մեծ մասամբ տգեղ են, թեև նուրբ կերպարանքով ու ազնիվ բնավորությամբ, նրանց հագուստները այնքան նրբացած չեն, որքան թուրք տիկիններինը: Նրանք հագնում են մետաքսե վերարկուներ, քողը իրենց գլխի վրա, և բացորեն ցույց են տալիս իրենց երեսները: Նրանք կրում են մարգարիտ և ուրիշ գոհարներ իրենց գլխի վրա և այս պատճառով մարգարիտի մեծ պահանջ կա այս շրջանում (նկատի ունի Թավրիզը-Ռ.Ն.), որովհետև երկար ժամանակից ի վեր չի սկսել նրանց գործածությունը» (346):

«Պարսկաստանում,- նշում է նա,- ոչ այլ պետությունների նման իր եկամուտը չի ստանում մաքսերից, որովհետև նրանք գոյություն չունեն այս թագավորության մեջ, բայց նա ստանում է երկրի արտադրության վեցերորդ մասը, հացահատիկներից և այլ

¹ Վիչենցո Դ'Ալեքսանդրին 1571 թ., երբ Օսմանյան Թուրքիան սպառնում էր Կիպրոսին, Վենետիկի քաղաք-պետության կողմից Պարսկաստան ուղարկվեց որպես դեսպան համոզելու Շահ Թահմասպին (1524-1576) դաշնակցելու Վենետիկի հետ՝ Թուրքիայի դեմ համատեղ պատերազմելու համար: Դ'Ալեքսանդրին ձախողվեց իր առաքելության մեջ, սակայն իր կառավարությանը ներկայացրած տեղեկագիրը շատ արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Պարսկաստանի քաղաքական և տնտեսական կյանքի, այդ թվում նաև նրա գերիշխանության տակ գտնվող հայերի և Հայաստանի մասին: Ի դեպ, Ջուլայի հայ ազդեցիկ առևտրականների միջնորդությամբ է, որ Դ'Ալեքսանդրին ընդունելության է արժանանում Շահի որդու կողմից, վերջինիս հանձնվում նրա պաշտոնական գործուղումը: Վենետիկի դեսպանը հաղորդում է նաև, որ պարսկական արքունիքում մեծ ազդեցություն ունեին Ջուլայի ազդեցիկ առևտրականները, որոնք նաև շահական Պարսկաստանի կողմից դեսպանների պարտականություններ էին կատարում եվրոպական երկրներում, այդ թվում նաև Վենետիկի Հանրապետությունում:

² Տե՛ս Նահապետյան Ռ., Գերդաստանական տունը և կենցաղը Աղձնիքի Ազնվացճոր գավառում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1973, թիվ 1, էջ 235-243, նույնի՝ Աղձնիքահայերի ընտանիքը և ընտանեկան ծիսակարգը (Պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), Ե., 2004, էջ 86-108:

բերքերից, որթատունկերից և արոտներից՝ հազար արշին (1 արշինը հավասար է 071 մետրի), հողից տարեվճար վաթսուներեց հատ ոսկի, որ անում է ավելի քան չորս ոսկի **սեկուին»** (349): Այնուհետև ավելի է մանրամասնում իր տեղեկությունը, թե «արշինը չափ է, և սովորական արտը տասը արշին է, այնպես, որ մի արտի համար վճարվում է կես դուկատ և տները վճարում են իրենց վարձի հինգ տոկոսը: Քրիստոնյաները (նկատի ունի հիմնականում հայերին-Ռ.Ն.) մի կարգ շրջաններում վճարում են հինգ, ուրիշ շրջաններում յոթ և ութ դուկատ յուրաքանչյուր տան համար» (նույն տեղում):

Սահմանված էր նաև անասունների համար տուրքի չափերը. 40 ոչխարի հոտի համար տարեկան արքունիքին վճարելու էին 15 բիստի կամ 3 դուկատ, 1 կովի համար՝ երկու դուկատի հավասար գումար, բայց արու կենդանիների՝ խոյի, ցուլի համար ազատվում էին տուրքեր վճարելուց: Սրանք են կազմում թագավորի եկամուտը: Ըստ դեսպանի տեղեկագրի՝ թագավորի եկամուտը տարեկան կազմում է երեք միլիոն ոսկի (նույն տեղում):

Դեսպանը դառնորեն գրում է Թահմասպ շահի անզուսպ հարկային քաղաքականության մասին, հատկապես քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ: Այսպես, օրինակ՝ շահը անսպասելի պահանջում է ապահարկ կացության մեջ գտնվող Ջուլֆայի հայ վաճառականներից վճարել ինչպես ներկա, այնպես էլ նախորդ տարիների համար հարկեր ու տուրքեր, որն էլ պատճառ է դառնում «այդ խեղճ քրիստոնյաների կործանմանը»: Այդ նոր հարկային պահանջները նրանց ներկայացնելու համար շահը Ջուլֆա է ուղարկում արքունական պալատի տնտես, հարկահան Սուլթան Հայդար Միրզային: Վերջինս նրանցից գանձում է քսանհինգ բեռ կտորեղեն և շատ ավելի, քանզի շահ Թահմասպը սովորություն ուներ օրական հիսուն անգամ փոխել իր հագի զգեստները, որոնք ապա տասն անգամ բարձր գներով պարտավորեցնում էր գնել հարուստներին: Շահը վաճառքի էր հանում նաև իր գործածած գոհարեղենը և կնքում այլ առևտրական գործարքներ (340):

Դեսպանի տեղեկագիր-զեկուցագրում ակնարկ կա նաև պարսկական երկրի կաշառակեր թագավորների մասին, որոնք պետությունից աշխատավարձ չէին ստանում և արտոնված էին կաշառք վերցնել: Նրանց գործողությունների նկատմամբ չի եղել վերահսկողություն, երկրի թագավորը դատական գործերի խնդրում ոչ խորհում էր և ոչ էլ մտահոգվում: Հենց սրանով է պայմանավորված եղել, որ ամբողջ շահական պետության մեջ ճանապարհներն անապահով էին, և նույնիսկ իրենց տներում մարդը վտանգի տակ էր, քանզի գրեթե բոլոր դատավորները կաշառակեր էին (337-338):

Նկատենք, որ Անանուն վաճառականի և Դ'Ալեասանդրիի գրառումներում տեղեկությունների հակասություններ են նկատվում, ինչպես օրինակ՝ Թավրիզի կանանց գեղեցկության նկարագրություններում. Անանունը նրանց շատ գեղեցկատես է անվանում, մինչդեռ Դ'Ալեասանդրին՝ հակառակը: Վերջինիս դիտարկմամբ՝ հատկապես հայ վաճառականների առևտրական ուղիների քայքայված լինելու պատճառը պարսկա-թուրքական ավերիչ պատերազմներն էին, որից հարկադրված մայրաքաղաքը Թավրիզից Ղազվին էր փոխադրվել:

Իտալացի դեսպանի վկայությամբ պարսկա-թուրքական երկարատև (1512-1639 թթ.) պատերազմների պատճառով ավերված էին երկու պետությունների միջև սահման կազմող հայկական քաղաքներն ու գյուղերը, այդ թվում նաև Կարսը, ըստ որում շահ Թահմասպը քանդել է տվել սահմանի երկայնքով, 6 օրվա հեռավորությամբ բոլոր ամրոցները, որպեսզի թուրքերը դրանք գրավելու շահագրգռություն չունենան (352):

Անգլիացի Անթոնի Ջենկինսընի «Ուղեգրությունը» (1557-1572 թթ.) նույնպես կարևոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանի և հայերի պատմատնտեսական և կենցաղամշակութային կյանքի վերաբերյալ: Այս ուղեգրողը պարսկա-թուրքական պատերազմները բնորոշում էր որպես մի պայքար, որն ուղղված էր առևտրական ուղիների և առևտրի գլխավոր առարկայի՝ հում մետաքսին տիրանալու համար:

XVI դ. վերջում և XVII դ. սկզբին Անգլիան թևակոխում է տնտեսական կյանքի նոր փուլ: Հնդկական բամբակը և պարսկական մետաքսը ներմուծման խիստ անհրաժեշտ նյութեր էին համարվում զարգացման կապիտալիզմի ուղին բռնած այդ երկրի համար:

Անգլիայի առևտրական ներկայացուցիչները հանդուգն ու արկածախնդիր նախաձեռնություններով նոր շուկաներ ու ճանապարհներ էին փնտրում: Եվրոպայի, մասնավորապես Անգլիայի համար այդպիսի տարածաշրջան էր համարվում Պարսկաստանը:

Անգլիական առևտրական կապիտալի՝ Արևելքի առևտրական նոր ուղիների որոնման նախակարապետը կարելի է համարել Անթոնի Ջենկինսընին: Վերջինս Եղիսաբեթ թագուհու դեսպանն էր և Լոնդոնի Մոսկովյան ընկերության գործակալ: Նրա ուղեգրությունում դեպի Արևելք, հատկապես դեպի Պարսկաստան կատարած ուղևորությունների ընթացքում գրառված զգալի տեղեկություններ են հաղորդվում նաև պարսկական գերիշխանության տակ գտնվող Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական կացության վերաբերյալ:

Ջենկինսընը ներկայացնում է Արաշ անվամբ քաղաքը, բայց սխալմամբ վրացական սահմանի վրա հիշատակելով, քանի որ դա նույն Շիրվանն է: Հեղինակը Շամախի քաղաքի հարևանությամբ գտնվող Արաշը ներկայացրել է որպես հայերով բնակեցված քաղաք, բարգավաճ առևտրական կենտրոն, որտեղ մշակվում է ամենամեծ առատությամբ մետաքս, և դրանց գնումների համար աշխույժ առևտուր էին անում թուրքերը և այլ օտարականներ: Այստեղ նույնպես կարելի է ծեռք բերել զանազան ապրանքներ՝ կոշտ ու նուրբ գլթոր, բամբակ, բուրդ, պաղլեղ (շիբ), հում մետաքս՝ այդ երկրի բնական արտադրանք:

Շամախի քաղաքից ոչ շատ հեռու հիշատակում է Գյուլիստան ամրոցը, դրանից ոչ շատ հեռու՝ մի կուսանոց (նկատի ունի Կուսանաց անապատը-Ռ.Ն.) (372): Գյուլիստանից ոչ շատ հեռու գտնվում է նաև XVII դարում հիմնված Ս. Ամենափրկիչ վանքը: Այս տեղավայրերը պատմական Արցախն են, քանզի վաճառականի նկարագրությունները հիմնովին համընկնում են դրան: Հ. Հակոբյանի կարծիքով, Արաշը հայկական Արցախի հին անվան աղավաղված ձևն է (375, ծնթ. 1): Եվրոպացի ճանապարհորդների բարեհաջող վերադարձի ճանապարհը դեպի Վրաստան, ապա Ռուսաստան և Անգլիա կազմակերպում են Արաշ քաղաքի «մի կարգ հայ վաճառականները» (391):

Անգլիական առևտրական ընկերություններին հետաքրքրել է պարսկական պետությունից հետևյալ ապրանքների ներմուծումը. 1. հում մետաքս, 2. պղպեղ, 3. կոճապղպեղ, 4. մշկընկույզ, 5. ծծումբ, 6. պաղլեղ, 7. բրինձ, 8. գլթոր, 9. մեխակ, գեղծ (փայտ) աղեղի համար (406):

Պարսկաստանից Անգլիա հասցվող ապրանքների մեջ կարևորվում էին նաև ամեն տեսակ համեմունքները, դեղորայքը, մարգարիտն ու թանկագին քարերը, նմանապես զանազան տեսակի գորգերը, որոնց առևտրում աչքի ընկնող տեղ էին գրավում հայերը: Իսկ Պարսկաստանում անգլիական ամեն տեսակի կտորեղենի մեծ պահանջարկ կար՝ վառ գույներով՝ որդան կարմիր՝ բոսորագույն, կանաչավուն, մանիշակագույն՝ նուրբ կարմիրն առավել չափով ու մի քիչ սև՝ կանանց հագուստի համար: Առավել մեծ էր պահանջարկը Լոնդոնի կերպասների, կամլոտ տիպի՝ մետաքսի և բրդի խառնուրդ և վառ գույնի՝ կանաչ, ծիրանագույն և նուրբ կարմիր թավիշ, ոսկյա կերպասի, դիպակ և բեհեզ [մետաքս, ոսկե թելերով հյուսված-Ռ. Ն.] կտորեղենների նկատմամբ (408-409): Առևտրական գործարքներում, ինչպես ասված է անգլիացի գործարար Արթըր Էդվորդսի նամակում, որ գրված է 1566 թ. օգոստոսին Շամախի քաղաքում ուղղված Լոնդոնի Մոսկովյան առևտրական ընկերությանը, մեծ է տեղացի հայերի, մասնավորաբար նաև Հալեպ քաղաքի հայ առևտրականների մասնակցությունը անգլիական և վենետիկցիների առևտրին: «Ըստ տեղեկության, - ասվում է նամակում, - հայերը և ինչպես ես էլ նկատում եմ, Հալեպից ամեն տարի բերում են չորս-հինգ և վեց հազար կտոր կըրսեներ և կերպասներ: ... հայերի մի գյուղից տարեկան 400 ու 500 ջորի բեռ մետաքս են փոխադրում Հալեպ, և այնտեղից բերում են (Պարսկաստան) 800 կամ մի հազար ջորի բեռ կըրսեներ և Վենետիկի կերպասներ» (411-412): Այդ նամակում նաև ասված է, որ հայ առևտրականներին պատվիրվում է անգլիացի վաճառական գործարք կատարողների կողմից՝ Հնդկաստանից հայթայթել նաև «ամեն տեսակ համեմունքներ, պղպեղ, մշկընկույզ, (հնդընկույզ՝ արևադարձային մշտադալար ծառի պտուղներ՝ իբրև համեմունք-Ռ. Ն.), կինամոն (դարչին)» (413): 1568 թ. անգլիական առևտրական գործակալների նա-

մակներում և ուղեգրություններում աներկբա խոսվում է հայ առևտրականների մենաշնորհի, Վենետիկի առևտրական գործակալության հետ նրանց համագործակցության և նրանց դեմ մրցակցային պայքար կազմակերպելու և անհաջողությունների մատնվելու մասին:

Անգլիացի մեկ այլ առևտրական՝ Մաստր Ջեֆրեյ Դուգերտը, 1568-1574 թթ. առևտրական գործարքներով գտնվելով Պարսկաստանում, ուշագրավ վկայություններ է թողել նաև այդ երկրի թագավորի բազմակնության և բազում հարձեր պահելու սովորույթի մասին: Այսպես, հիսուն տարուց ավելի թագավորած Շահ Թահմասպը, ըստ ճանապարհորդի, ուներ մշտապես չորս կին և գրեթե երեք հարյուր հարձ, և ամեն տարի մի օր բոլոր աղջիկներն ու կանայք որքան էլ հեռու գտնվեին, արքունիք էին բերվում: Եվ եթե պատահեր, որ նա որևէ մեկի կնոջն առներ, նրա ամուսինը շատ ուրախ կլիներ և ի վարձատրություն կստանար շահի հին մթերանոցներից մեկը, որը կընդունվեր շնորհակալությամբ (433-434)¹:

Պարսկաստանում պահվում էր երիտասարդ կանանց և աղջիկներին վաճառելու սովորույթը (434)²:

Անգլիացի գործարար Քրիստոֆեր Բուրոյի՝ իր հորեղբորն ուղղված նամակներում (1579-1581 թթ.) հայտնվում է, որ Աստրախան տանող ճանապարհին՝ Սոդոմ քաղաքի և բերդի ավերակներում եղած գերեզմանների մասին: Ըստ նամակի հեղինակի՝ դրանց տապանաքարերի վրա նկատվել է ձիու պատկեր՝ վրան նստած մի մարդ՝ աղեղը ձեռքին և մեջքին նետի գոտի: Գերեզմանաքարերից մեկի վրա էլ՝ վահանի մի կտոր, վրան փորագրված տառեր: Դրանց մի մասը եղծված է, մյուսները՝ տառերի ձևերից դատելով՝ հայկական էին: Այնուհետև, մեր նույն ուղևորը հիշատակում է Դերբենդի մոտ, ծովեզերքին մի բնակավայր, որ կոչվում է Հայ գյուղ (443): Նա նշում է նաև, որ այստեղ և շրջակայքում բնակչությունը զբաղվում էր մետաքսի գործով և տորոնի (ներկատու բույս-Ռ.Ն.) մշակությամբ (437):

Անգլիացի վաճառական Ջոն Նյուբերին (1521-1582 թթ.), այցելելով Պարսկաստան, լինում է նաև Արևելյան Հայաստանում, Երևանում: Թավրիզի հայկական եկեղեցում ներկա է լինում սաղմոսի և պատարագի արարողակարգին: Պատարագի սկզբում, ըստ նրա, մարդիկ համբուրում են իրար, իսկ պատարագից հետո համբուրում են Սուրբ գիրքը և վայելում սուրբ նշխարը, աղքատներին բաժանում են ապուր և հաց (452): Նա թողել է Թավրիզի հայերի չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերին պաս պահելու վերաբերյալ նկարագրություն:

Վաճառականը նշում է նաև «Հայաստանի Երզնկա և Էրզրում քաղաքների հայության լավ ապրանքների՝ մետաքս, սաթին՝ աթլաս կոչված կտորի մեծ պահանջարկի մասին: Արաքս գետի ափին գտնվող Ջուլֆա [Ջուղա] քաղաքի մասին խոսելիս, հիշատակում է, որ քաղաքի բնակչության մեծ մասը հայեր են, երեք հազար տուն կա, յոթ եկեղեցի: Ըստ նրա տեղեկությունների՝ Ջուլֆան կարևոր առևտրական կենտրոն էր, որտեղ զարգացած էր հայ խոջայական կապիտալը (մինչև Շահ Աբասի իրականացրած 1603թ. բռնագաղթը - Ռ. Ն.): Հայտնի է, որ Շահ Աբասը խլեց հայ բնակչության ունեցվածքը, արդյունաբերությունը, թուրքերին քաղաքը հանձնեց ավերված և դատարկված, քան-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 433: Ուշագրավ էր շահերի կենցաղը: Այսպես օրինակ՝ Շահ Աբասը երկու օր անցկացնում էր իր բաղնիքում, և երբ նա տրամադրված էր այնտեղ գնալու, իր հետ վերցնում էր հինգ կամ վեց հարձերի, առավել կամ նվազ, և մեկ օր նրանք լվանում, շփում և լողացնում էին նրան և մյուս օրը նրանք հավասարեցնում էին նրա եղունգները և այլն: Իր կյանքի մեծագույն մասը նա անցկացնում է իր կանանց և հարձերի հետ: Նա թագավորել է հիսունչորս տարի և հետևաբար շատ սուրբ մարդ է համարվել, որովհետև պարսիկները շատ էին հարգում իրենց թագավորին, նրան ընդունում էին իբրև աստված:

² Ստրուկները և ստրկուհիները առևտրի ամենալավ ապրանքներն էին համարվում: Երբ գնում էին երիտասարդ կանանց կամ աղջիկների, գնորդը շոշափում էր նրանց, վերաբերվում այնպես, ինչպես վաճառվող կենդանիների: Երբ մեկը երիտասարդ կին էր գնում, կարող էր պահել իրեն որքան ժամանակ որ կամենար և ապա ծախել մի ուրիշի, որ կարող էր նույն կերպ վարվել: Այսպես, կինը երբեմն չորս-հինգ տարվա ընթացքում վաճառվում էր մինչև քսան անգամ: Եթե ստրկուհին հավատարիմ չգտնվեր, տերը ցանկության դեպքում կարող էր սպանել նրան:

դեց Արաքս գետի քարե կամուրջը՝ փակելով վերադարձի հնարավորությունը: Մինչև բռնագաղթը՝ Ջուլֆան ուներ 2 հազար տուն, 10 հազար բնակիչ: Այստեղ տները քարաշեն էին, հակառակ աղյուսաշեն պարսկական քաղաքների:

Վաճառականի հաջորդ կանգառը Նախիջևանն է եղել, որը ըստ նրա հաղորդման՝ «մեծ քանակությամբ կենսամթերք ուներ, մասնավորապես խաղող, հատկապես աչքի էր ընկնում կտորեղենի, մետաքսի արտադրությամբ» (454): Այստեղից նա հասնում է Մասիս լեռան ստորոտը, նշում, որ այս սուրբ լեռան ստորոտում կա հայերի մի եկեղեցի [ս. Հակոբ-Ռ.Ն.], նշում է նաև, որ երկու Մասիսներից մեծի վրա է հանգրվանել Նոյյան տապանը, ապա հասնում են Երևան և գիշերում Էջմիածնում, որտեղ կանգուն էին քրիստոնեական հինգ եկեղեցիներ: Ըստ նրա՝ Նախիջևանի և Երևանի միջև մի տեղ կա, որ գետնից աղ են հանում [Կողբի աղահանքն է-Ռ.Ն.] (455): Նախիջևանից դուրս գալու 14-րդ օրը վաճառականը հասնում է Դագգվան (Կաղզվան)՝ նշելով, որ քաղաքից դուրս կա մի հայկական եկեղեցի [խոսքը Կամրջավոր վանքի մասին է-Ռ.Ն.], ապա, հայկական գյուղերով անցնելով, հասնում է կենսամթերքներով հարուստ Էրզրում: Շատ արժեքավոր տեղեկություն է հաղորդում Կաղզվանից Էրզրում հասնող ճանապարհի վրա գտնվող գյուղերի հայ կանանց զգեստի վերաբերյալ. «Հագնում են **գասկինս** մարդոց նման, իրենց գլխին կրում են մի բարձր կլոր գլխարկ, կողքից կախված արծաթյա դրամներով, նրա ու իրենց կզակի շուրջ միայն սպիտակ լաթ ունեն, որի շուրջ արծաթ կոճակներ շարված են, և նմանապես իրենց գլխի վրա կրում են կարմիր մետաքսի ծոպավոր մի կտոր, որ կախված է նրանց ետևից, երկու կամ երեք հարդա գետնի վրա, և իրենց վզի շուրջ կրում են արծաթե մանյակ, և որին ամրացված են հինգ կամ վեց շատ լայն արծաթե կտորներ, և ոմանք ավելի: Կանայք մեծ մասամբ թուխ են, ունեն լեցուն երես, փոքր ոտք, մեծ սրունք, մեծ ձեռք ու բազուկ, շրթունքները փոքր չէ» (457): Ապա խոսում է շրջակա հայկական գյուղերի գինու առատության մասին, որը շատ էժան է վաճառվում (նույն տեղում):

Ամերիկա և Հնդկաստան տանող ծովային ճանապարհների հայտնագործությունից հետո էլ Առաջավոր Ասիան դեռևս ամբողջությամբ չէր կորցրել իր երբեմնի նշանակությունը եվրոպական առևտրի համար: Սև ծովի և Տրապիզոնի վրայով կատարվող առևտուրը դեռևս աշխույժ էր: Սև ծովից դեպի Իրան և Հնդկաստան տանող առևտրական ուղիներն անցնում էին նաև Հայաստանով, որի մի շարք քաղաքներ տարանցիկ առևտրի կենտրոններ էին: Տարանցիկ առևտրի ուղիները հիմնականում հետևյալներն էին՝ Կ. Պոլիս-Թոխատ-Էրզրում-Թավրիզ, Ջնյուննիա-Թոխատ-Էրզրում-Թավրիզ և Տրապիզոն-Էրզրում-Թավրիզ:

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեն, խոսելով XVII դ. Թոխատի մասին, որի բնակիչները ճանապարհորդի պնդմամբ հիմնականում հայեր էին, գրում է. «Հատկապես նկատելին Թոխատում այն է, որ այս քաղաքը Արևելք տանող խոշոր տարանցիկ կայաններից մեկն է: Այստեղ անվերջ քարավաններ են գալիս Պարսկաստանից, Դիարբեքիից, Բաղդադից, Կոստանդնուպոլսից, Ջնյուննիայից, Սինոպից և այլ վայրերից»¹: Որպես տարանցիկ առևտրի կենտրոն Էրզրումը ամենևին չէր զիջում Թոխատին: «Էրզրումում,-գրում է Տավերնիեն,-կան շատ քարավանատներ: Այս քաղաքը, ինչպես և Թոխատը, Թուրքիայի մեծ տարանցիկ կայաններից մեկն է»²: Նա արձանագրում է Թուրքիայում քարավանային առևտրի անապահովության խնդիրը: Տավերնիեն բառացիորեն գրում էր. «Ամբողջ Թուրքիան լի է ավազակներով, որոնք թափառում են զինված, մեծ խմբերով ու ճանապարհների թաքստոցներում սպասում վաճառականներին՝ ոչ միայն կողոպտելու նպատակով, այլև նրանց, հաճախ զրկում են կյանքից»³:

XVII դ. մեկ այլ ճանապարհորդ՝ իտալացի Դելլա Վալլեն, գրում է Շահ Աբասի՝ հայերի բռնագաղթի իրագործման դաժան մեթոդների, Հայաստան երկրի հայաթափման մասին. «Ինչպիսի՜ դժբախտությունների տեղիք տվեց այդ ողբերգական տեղահանումը,

¹ Tavernier J.B., Les six voyages, Paris, 1679, p. 11-12.

² Նույն տեղում, էջ 20:

³ Նույն տեղում, էջ 2:

ինչպիսի՝ սպանությունների, ինչքան մարդիկ մահացան սովից, ինչպիսի՝ սպանություններ, հափշտակումներ, աղջիկների ու կանանց բռնաբարումներ, ինչքան երեխաներ հուսահատության պատճառով խեղդվեցին կամ ջրահեղձ արվեցին իրենց հարազատ հայրերի աչքի առաջ, այլք սպանվեցին պարսիկ կառավարիչների կողմից կամ խլվեցին իրենց մոր կրծքից ու նետվեցին փողոցներն ու ճամփաները՝ դառնալու համար գազանների սնունդ կամ տրորվեցին բանակի ձիերի և ուղտերի ոտքերի տակ մի ամբողջ օր: Հայրերի՝ իրենց երեխաներից, ամուսինների՝ իրենց կանանցից, եղբայրների՝ իրենք քույրերից, ինչպիսի՝ դժոխային բաժանում, որոնք ուղարկվեցին Պարսկաստանի հեռավոր նահանգները՝ հույս չունենալով այլևս իրար գտնելու: Կազմվեցին տղամարդկանց ու կանանց ճամբարներ, որոնց զգալի մասը էժան գնով վաճառվեց, ինչպես անասուններ»¹:

XVII դ. Հայաստանով անցած նշանավոր ճանապարհորդներից ֆրանսիացի ժան Շարդենը 1664 թ. հոր հանձնարարությամբ ուղևորվում է Հնդկաստան՝ աղամանդներ գնելու և այնտեղից էլ 1666 թ. մեկնում է Պարսկաստան, որտեղ էլ վեց տարի ապրում է պարսից շահի պալատում՝ Սպահանում՝ հարուստ գիտելիքներ ձեռք բերելով պարսկական մշակույթի ու գիտության վերաբերյալ: 1671 թ. երկրորդ անգամ է ուղևորվում Պարսկաստան: Այդ ուղևորությունները անցնում էին Հայաստանով, այստեղից էլ նրա՝ հայերի և Հայաստանի մասին հաղորդումների բացառիկ հարազատ ու կարևոր լինելու հանգամանքը: Նրա ուղեգրության² մեջ ներկայացված է դեպի Պարսկաստան և Հնդկաստան կատարած երկրորդ ճանապարհորդությունը: Ուղեգրությունը կարևոր սկզբնաղբյուր է Պարսկաստանի, ինչպես նաև Անդրկովկասի, այդ թվում և Արևելյան Հայաստանի պատմամշակութային երևույթների ուսումնասիրության համար: Նա նկարագրում է ոչ միայն այն երկրները, որոնցով անցել է, այլև անդրադառնում է այդ երկրների և ժողովուրդների բարքերին, հավատալիքներին, սովորույթներին և պատմությանը, աշխարհագրությանը՝ օգտագործելով նաև մատենագրական աղբյուրներ, տեղական ժողովուրդների ավանդույթներ, ինչպես օրինակ՝ Արարատի Նոյյան տապանի և ջրհեղեղի հետ կապված ավանդությունը: Հայաստանի մասին Շարդենը գրում է. «Սուրբ գրքում Հայաստանն ամենուր անվանվում է Արարատ, Արարատի երկիր: Այն Ասիայի ամենագեղեցիկ և արգավանդ երկրներից մեկն է: Յոթ մեծ գետեր ոռոգում են այն, որի համար է, ինչպես ինձ է թվում, որ Հին Կտակարանի մեկնիչներից շատերը Հայաստանը մատնացույց են անում որպես այն երկիրը, ուր սկզբնապես եղել է երկրային դրախտը: Հայաստանը նշանավոր է նաև այնտեղ տեղի ունեցած կարևոր իրադարձություններով: Չկա մի երկիր, որտեղ տեղի ունեցած լինեին այնպիսի արյունահեղ իրադարձություններ և այդքան մեծ թվով, ինչպես այնտեղ»³:

Ժ. Շարդենը նշում է նաև, որ հայկական «որդան կարմիր» ներկը միայն Հայաստանում է պատրաստվում: Հայկական այդ ներկը, ըստ ճանապարհորդի՝ հայտնի է եղել ամբողջ միջնադարում: Այն ստանում էին Արարատյան դաշտում և Կարնո գավառում⁴: Անդրադառնում է նաև հայ վաճառականների գործունեությանը՝ նշելով, որ նրանց ապրանքները դեպի Եվրոպա տեղափոխողները հաճախ հոլանդացիներն էին⁵:

Ուշագրավ նկարագրություն է թողել պարսից տիրապետության շրջանում Երևանի առօրյա կյանքի մասին, ցավով նշելով, որ քաղաքի գրեթե ամբողջ անցուդարձը ենթարկված էր մահմեդական օրենքներին: Երևանի միջնադարյան շուկայի դասական նկարագրությամբ Շարդենը տեղեկացնում է, որ այն ընդարձակ տարածություն է զբաղեցնում և ծառայում է նաև զբոսանքի, մրցախաղերի, ըմբշամարտի, ձիարշավների և ընդհանրապես մարդկանց և ձիերի վարժությունների համար⁶: Աչքի են ընկնում նաև

¹ «Voyages de Pietro della Valle», t.III, Rouen, 1645, p. 398:

² Տե՛ս «Путешествие Шардена по Кавказу в 1672-1673 гг.», Тифлис, 1902.

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 243:

⁴ Տե՛ս «Բազմավէպ», 1890, թիվ 4, էջ 276:

⁵ Տե՛ս «Путешествие Шардена по Кавказу в 1672-1673 гг.», էջ 243:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը:

արևելյան տիպի իջևանները (քարավանատները) Երևանում, որոնք, ինչպես նշում է ճանապարհորդը, բավական շատ են:

Երևանին նվիրված բաժնում մանրամասն նկարագրում է քաղաքն ու Երևանի բերդն իր ամրություններով: Արարատյան դաշտի բնակավայրերի, այդ թվում նաև Երևանի մասին գրելիս, անդրադառնում է նաև դրանց տեղանվանական հարցերին: Օրինակ՝ Ակոռիին (ըստ ժողովրդական ստուգաբանության նշանակում է արկանել ուռի) անդրադառնալիս գրում է, որ Նոյն այստեղ տնկեց խաղողի առաջին որթատունկը: «Հայկական ավանդությամբ Նոյը խաղողի վազ տնկեց Երևանի մոտ: Ոմանք անգամ ցույց են տալիս այն տեղը, որը գտնվում է Երևանից մի մղոն հեռավորության վրա»¹: Այս նույն ավանդության համաձայն՝ Երևանի տեղանվան մասին նա գրում է. «Հայերի կարծիքով Երևանը ամենահին բնակավայրն է աշխարհում, քանի որ նրանց ավանդությամբ՝ այնտեղ է ապրել Նոյը իր ամբողջ ընտանիքով, ինչպես ջրհեղեղից առաջ, այնպես էլ հետո՝ իջնելով այն լեռից, որի վրա հանգրվանել է տապանը»²:

Նախիջևանին անդրադառնալիս Ժ. Շարդենը հիշատակում է այն ավանդությունը, որ Նոյը այստեղ է բնակվել ջրհեղեղից հետո: Նախիջևան հայերենում նշանակում է առաջին բնակավայր կամ առաջին իջևանելու տուն (նախ այստեղ իջևանեց Նոյը)³:

Մյուս հաղորդումներից կարևոր է հիշատակել Ս. Էջմիածնի նկարագրությունը, որը արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Մայր Աթոռի վիճակի, ինչպես նաև այն մասին, թե այդ ժամանակ ինչ սրբություններ էին կենտրոնացված այնտեղ: Ըստ նրա հաղորդման՝ եկեղեցու խորաններում պահված են բազմաթիվ գեղեցիկ և շատ հարուստ զարդեր, ոսկյա անոթներ, կանթեղներ, արծաթյա աշտանակներ և այլ պարագաներ⁴, որոնց գոյությունը այդքան հեռավոր անցյալում անչափ կարևոր են թերևս ազգագրական թանգարանի սկզբնավորման պատմության տեսակետից:

Մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում նաև պարսիկների սովորությունների, երգիչ-երգչուհիների ու կաքավողների, թատերական խաղերի, ըմբշամարտերի, հարսանիքի, զգեստների ու զարդերի, որոշ սովորույթների, նոր տարվա տոնակատարության, հմայիլների ու թալիսմանների, նրանց գործածման մասին և այլն: Խոսվում է նաև Էջմիածնի վանական համալիրի, հայոց կրոնի, տոներից՝ Պահքի մասին⁵: Նկարագրում է **Նամեստնիկի** (կառավարչի) կողմից կազմակերպված հարսանիքն ու նրա մեջ՝ ըմբշամարտի տեսարանը, ըմբիշների զգեստն ու մարմնի շարժումները⁶, սովորույթներ, որ ունեցել են հայերը, անգամ պարսիկների կենցաղի մասին⁷:

Այսպիսով արձանագրենք, որ XV-XVII դդ. եվրոպացի ճանապարհորդների, ուղեգրողների վկայությունները կարևոր սկզբնաղբյուրներ են տվյալ ժամանակաշրջանի Հայաստանի և հայերի մասին: Դրանք պարունակում են հայոց պատմության, ազգագրության մի շարք հարցերի վերաբերյալ նոր տեղեկություններ, նոր մեկնաբանություններ, ուստի կարևորվում են վերոնշյալ նյութերը թարգմանելն ու հետազոտելը, ինչը զգալի ներդրում կլինի տվյալ ժամանակաշրջանն ուսումնասիրող պատմագիտության մեջ:

Рафик Наапетян, ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СВИДЕТЕЛЬСТВА ЕВРОПЕЙСКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ XV-XVII ВВ. ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ. Среди важных первоисточников об исторический Армении и армянах важное место занимают свидетельства иностранных, в частности, европейских путешественников, авторов путевых записок.

В статье представлены путевые заметки европейских путешественников XV-XVII вв. (итальянцы Джованни Мария Анджилелло (70-е годы XV в.), Виченцо

¹ Նույն տեղում, էջ 246:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս տեղը, էջ 243:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 252-283:

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 252:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 258-260:

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 261:

Д'Алесандра (70-е года XVI в.), англичане Антони Дженкинсон (1557-1572), Мастр Джеффри Дугет (1568-1574), Джон Ньюбер (1521-1582), французы Ж. Б. Тавернье (начало XVII в.), Жан Шарден (60-70-е годы XVII в.). Они, будучи представителями различных торговых компаний, преследовали цель искать для капитала своих стран источники приобретения сырья и экспортные рынки. Таким образом, их путь проходил по странам Ближнего и Среднего Востока, были также в Армении, где пересекались большинство средневековых транзитных путей, записали увиденное, оставив ценные описания историко-этнографического характера.

Следовательно, учитывая, что эти путевые заметки содержат новые сведения по ряду вопросов истории, этнографии Армении, новые комментарии, важен перевод и исследование вышеуказанных материалов, что будет большой заслугой как для специалистов отрасли, так и для научной общественности.

Ключевые слова: европейских путешественников, авторов путевых записок, Джиованни Мария Анджилелло, Виченцо Д'Алесандра, Антони Дженкинсон, Мастр Джеффри Дугет, Джон Ньюбер, Ж. Б. Тавернье, Жан Шарден, экспортные рынки, этнографии Армении.

Rafik Nahapetyan, ETHNOGRAPHIC WITNESSES OF XV-XVII CENTURIES EUROPEAN TRAVELLERS ABOUT ARMENIA AND ARMENIANS. Among the important primary sources about historical Armenia and Armenians, an important place is taken by the testimony of foreign, in particular, European travellers and travel writers.

The article presents travel notes of European travelers of the XV-XVII centuries (Italians Giovanni Maria Angeillelo (70s of the XV century), Vincenzo D'Alesandra (70s of the XVI century), the English Anthony Jenkinson (1557-1572), Master Jeffrey Douget (1568–1574), John Newber (1521–1582), French JB Tavernier (early 17th century), Jean Chardin (60–70s of the 17th century)). Being representatives of various trading companies, they aimed to find sources of raw materials acquisition and export markets for the capital of their countries. Thus, their way passed through the countries of the Near and Middle East, and also through Armenia, where most of the medieval transit routes intersected, recorded what they saw, leaving valuable descriptions of historical and ethnographic nature.

Therefore, taking into account that these travel notes contain new information and comments on a number of issues of history, ethnography of Armenia, translation and research of the above materials is important, and will be a great merit for specialists as well as for the scientific community.

Key words: historical Armenia, Giovanni Maria Angeillelo, Vincenzo D'Alesandra, Anthony Jenkinson, Master Jeffrey Douget, John Newber, JB Tavernier, Jean Chardin, ethnography of Armenia.